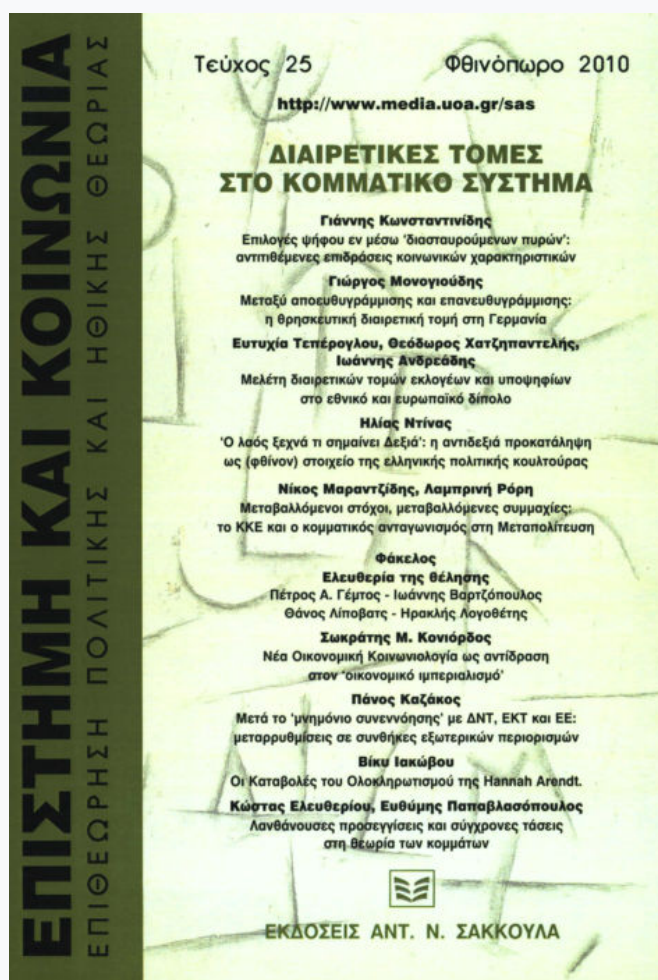

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Νέα οικονομική κοινωνιολογία ως αντίδραση στον "οικονομικό ιμπεριαλισμό": Η έννοια της έδρασης

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

doi: [10.12681/sas.795](https://doi.org/10.12681/sas.795)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κονιόρδος Σ. Μ. (2015). Νέα οικονομική κοινωνιολογία ως αντίδραση στον "οικονομικό ιμπεριαλισμό": Η έννοια της έδρασης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 163–185.
<https://doi.org/10.12681/sas.795>

Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία ως αντίδραση στον 'οικονομικό ιμπεριαλισμό': η έννοια της έδρασης

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος*

Οι απόπειρες ορισμένων οικονομολόγων να καταστήσουν την επιστήμη των Οικονομικών αυτοκρατορική επιστήμη με βασική μέθοδο την ενεργό διείσδυση σε πολλά πεδία ενεργοποίησης της Κοινωνιολογίας και την παραγκώνισή της, ήταν εύλογο να δημιουργήσουν αντιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτών των αντιδράσεων, θα πρέπει να λογιστεί η αντιμετώπιση και ανάλυση του *homo economicus* από την Κοινωνιολογία ως ενός εξατομικευμένου, υπο-κοινωνικοποιημένου, θεωρητικού σχήματος, άρα ακατάλληλου για τη σφαιρική κατανόηση της διάδρασης των δρώντων και της λειτουργίας τους, όπως και της εννοιολόγησής τους, στο οικονομικό παιχνίδι. Σ' αυτή, τη θεωρούμενη ως μη ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας της οικονομικής ζωής, αντιπαράτέθηκε ο προσδιορισμός των οικονομικών δρώντων ως μη εξατομικευμένων, κυρίως δε ως εδραζόμενων σε δίκτυα διαρκών και ενεργών κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προσφέρεται μία βάση που, λόγω της ρεαλιστικής της συνθετότητας, παρέχει μια ενισχυμένη δυνατότητα ερμηνείας της οικονομικής δράσης και του πλαισίου στο οποίο τα άτομα αλληλεπιδρούν. Είναι αυτή η κοινωνιολογική αντίδραση που έθεσε τη βάση για την περιστολή του οικονομικού ιμπεριαλισμού, αφενός, και για την εκ νέου διεκδίκηση της πολύμορφης οικονομικής δράσης ως κοινωνικής δράσης, αφετέρου. Στο άρθρο εξετάζονται δύο εκδοχές του οικονομικού ιμπεριαλισμού και ακολουθεί η επικέντρωση στην καταστατική, για τη Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία, έννοια της έδρασης μέσα από το έργο των K. Polanyi, B. Barber και M. Granovetter.

Τα όρια της Κοινωνιολογίας με την Οικονομική Επιστήμη και οι μεταξύ τους σχέσεις έχουν αποτελέσει ζήτημα που έχει απασχολήσει πλήθος κοινωνικών επιστημόνων. Ο Vilfredo Pareto έχει διατυπώσει τη διάκριση ανάμεσα σε 'λογική' και 'μη λογική' δράση -χρεώνοντας την πρώτη στην Οικονομική και η δεύτερη στην Κοινωνιολογία-,¹ διάκριση που σεβάστηκαν και άλλοι όπως, για παράδειγμα, ο Talcott Parsons.² Με βάση δε αυτή τη διάκριση και προχωρώντας σε μια πράγματι υπερ-σχηματοποίηση της βασικής οπτικής γωνίας καθενός από τους δύο αυτούς επιστημονικούς κλάδους, ο James Duesenberry (1960, όπως αναφέρε-

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <skoni@social.soc.uoc.gr>

τα στο Liehbach & Seligman 2000: 18) έχει εκφράσει τη γνωστή άποψη ότι, ενώ 'τα Οικονομικά αφορούν το πώς οι άνθρωποι επιλέγουν, η Κοινωνιολογία αφορά το πώς δεν έχουν καμία δυνατότητα επιλογής'!

Αυτές και άλλες ανάλογες φανερά σχηματικές διατυπώσεις έχουν χρησιμοποιηθεί, για σημαντικό χρονικό διάστημα, για να περιχαράκωσουν τα όρια τόσο της Οικονομικής όσο και της Κοινωνιολογίας. Είναι δε αξιοσημείωτος ο αφοριστικός (και, σε ορισμένες περιπτώσεις, μειωτικός για την Κοινωνιολογία) χαρακτηρισμός τους. Παρά ταύτα, στην πορεία έως και σήμερα, εμφανίστηκαν ορισμένες προσπάθειες προερχόμενες από την Οικονομική προκειμένου να μεταβληθούν τα όρια αυτά υπέρ ενός διευρυνμένου ρόλου της, με παράλληλο σημαντικό περιορισμό του ερευνητικού πεδίου της Κοινωνιολογίας. Οι προσπάθειες αυτές συνάντησαν την αντίδραση μερίδας κοινωνιολόγων. Στα πλαίσια μιας τέτοιας αντίδρασης οι τελευταίοι συνέβαλαν στην εμφάνιση της 'Νέας' Οικονομικής Κοινωνιολογίας και της εντός του πλαισίου της επεξεργασίας της κεντρικής έννοιας της κοινωνικής έδρασης των οικονομικών φαινομένων, με την οποία ασχολείται αυτό το κείμενο.

Ακολούθως, γίνεται καταρχήν αναφορά στις δύο εκδοχές του 'οικονομικού ιμπεριαλισμού', όπως ονομάστηκε η προσπάθεια ενός είδους Οικονομικής να υπεισέλθει στον χώρο δραστηριοποίησης των λοιπών κοινωνικών επιστημών, πρωτίστως της Κοινωνιολογίας. Το κείμενο, στη συνέχεια, επικεντρώνεται στην παρουσίαση της ανάπτυξης της έννοιας της έδρασης μέσα από το έργο του K. Polanyi, του B. Barber και, κυρίως, του M. Granovetter.³ Η εστίαση στην έννοια της έδρασης εξηγείται από τη σημασία της: η έννοια αυτή θεωρείται –και πράγματι είναι– καταστατική του υποκλάδου της (Νέας) Οικονομικής Κοινωνιολογίας και απάντηση στον οικονομικό ιμπεριαλισμό.

Οικονομικοί ιμπεριαλισμοί

Αν ο Parsons έχει διαδραματίσει ενεργό ρόλο στην απομάκρυνση της Κοινωνιολογίας από την εξέταση θεμάτων με πρόδηλη την οικονομική διάσταση,⁴ από την άλλη πλευρά θα πρέπει να του αναγνωριστεί πως, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρξε ο πρώτος κοινωνιολόγος που έθεσε επί τάπητος το θέμα του οικονομικού ιμπεριαλισμού απέναντι στην Κοινωνιολογία και επιδίωξε να περιορίσει τα όριά του. Ο οικονομικός ιμπεριαλισμός, με τον οποίο ο Parsons διαλεγόταν και τον οποίο απέρριπτε υπέρ μιας γενικής και αυτόνομης κοινωνιολογικής θεωρίας, αποτέλεσε, εν πολλοίς, θεώρηση στη διαμόρφωση της οποίας πρωτοστάτησε ο οικονομολόγος Ralph Souter (Hodgson 2001: 199). Ο οικονομικός ιμπεριαλισμός του τελευταίου, πάντως, ήταν μάλλον πεφωτισμένος και αρκετά δημοκρατικός. Απέβλεπε στην είσοδο των Οικονομικών στα γνωστικά πεδία άλλων κοινω-

νικών επιστημών προκειμένου να τις ενισχύσει και να τις εμπλουτίσει μάλλον παρά να τις κυριεύσει. Ο Souter προσέβλεπε στη σύνδεση των κοινωνικών επιστημών μεταξύ τους και σ' αυτό το σχέδιο ο ρόλος της Οικονομικής ήταν αυτός της αυτοκρατορικής επιστήμης, η οποία θα οργάνωνε την ανάπτυξη των άλλων κοινωνικών επιστημών. Με τον τρόπο αυτόν θα ήταν δυνατόν να οδηγηθούμε στον μετασχηματισμό και, τελικά, στη σύνθεση των διακριτών κοινωνικών επιστημών σε μία ενιαία κοινωνική επιστήμη (στο ίδιο: 197-8).

Αυτού του είδους ο οικονομικός ιμπεριαλισμός πόρρω απέχει από τον σύγχρονο οικονομικό ιμπεριαλισμό των G. S. Becker (1976, 1993), J. Hirshleifer (1985), E. Lazear (2000) και άλλων. Ο οικονομικός ιμπεριαλισμός του Souter έβλεπε την Οικονομική ως κατάλληλη να καθοδηγήσει ένα πρόγραμμα ενοποίησης των κοινωνικών επιστημών στηριζόμενος -έχοντας ως διαυλο για αυτόν τον σκοπό- την αποδοχή επιρροών από τις λοιπές κοινωνικές επιστήμες. Αντίθετα, ο οικονομικός ιμπεριαλισμός των Becker, Hirshleifer, Lazear κ.ά. αποσκοπεί κυριολεκτικά να καταβροχθίσει τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και προς αυτόν τον σκοπό επιζητά να επιβάλει παντού τη χρήση των εργαλείων, των τρόπων και των μεθόδων της Οικονομικής (Hodgson 2001: 198-9). Αυτό το τελευταίο επιδιώκεται είτε με επίκληση της ευρετικής δεινότητας των οικονομολογικών μεθόδων και μεθοδολογίας (Becker 1993) είτε αποκάλυπτα επεκτατικά (Lazear 2000).⁵

Η αντίδραση του Parsons στον οικονομικό ιμπεριαλισμό των Θεσμικών Οικονομικών του Μεσοπολέμου και ο σαφής διαχωρισμός που επιχείρησε μεταξύ Οικονομικής και Κοινωνιολογίας στηριζόταν στη συμφωνία του με τον προσδιορισμό, από τον Lionel Robbins, της Οικονομικής ως εκείνης της διακριτής επιστήμης που 'μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά ως μία σχέση ανάμεσα σε τελικούς σκοπούς και μέσα που σπανίζουν, τα οποία έχουν εναλλακτικούς χρήστες' (όπως αναφέρεται σε Velthuis 1999: 633). Αντίστοιχα, ο Parsons θεωρούσε πως η Κοινωνιολογία, ως διακριτή επιστήμη, θα έπρεπε να ασχοληθεί με τις απώτατες επιδιώξεις της κοινωνικής δράσης, ήτοι με τον αξιακό της παράγοντα [value factor]. Αν λοιπόν η Οικονομική έπρεπε να μελετά τα μέσα, ήταν κατανοητή η αντίδραση του Parsons στα Θεσμικά Οικονομικά που πρέσβευαν διαφορετικά: δηλαδή, τη μελέτη των θεσμών ως ενσωματώσεις αξιών, ως το πεδίο έρευνας και μελέτης της Οικονομικής (στο ίδιο: 630). Ιδιαίτερα δε, εάν ληφθεί υπόψη πως ο Parsons συμφωνούσε με τον E. Durkheim, ο οποίος έφτασε να ορίσει την Κοινωνιολογία ως την 'επιστήμη των θεσμών' (Parsons 1935: 650). Έτσι, ο πρώτος οικονομικός ιμπεριαλισμός γινόταν αντιληπτός σαν μια προσπάθεια υποκατάστασης της Κοινωνιολογίας.

Στην πράξη, η αντίσταση στον πρώτο οικονομικό ιμπεριαλισμό σήμαινε πως η κυρίαρχη διάκριση αλλά και ο συνεπόμενος καταμερισμός εργασίας ανάμεσα

στους δύο επιστημονικούς κλάδους ήταν τέτοιοι που η Κοινωνιολογία δεν θα ασχολούνταν με ζητήματα που αφορούν την οικονομική ζωή. Ακόμα, δεν θα ασχολούνταν εν γένει με ζητήματα που ατύπως αλλά αρκετά σαφώς είχαν χρεωθεί στην Οικονομική και τανάπαλιν. Για την Κοινωνιολογία, αυτή η διάκριση αναμφισβήτητα θα πρέπει να θεωρηθεί σοβαρός *περιορισμός* της αρμοδιότητάς της. Αυτό προκύπτει από το γεγονός πως, από την εμφάνισή της ως διακριτή επιστήμη και τη διαφοροποίησή της από άλλες, την Κοινωνιολογία την απασχολούσαν ζητήματα που αφορούσαν τις κοινωνικές παραμέτρους της οικονομικής ζωής, όπως εξάλλου φαίνεται μέσα από το έργο των κλασικών που διακρίνεται από το έντονο και συνεχές ενδιαφέρον για οικονομικά θέματα. Παραμένει, πάντως, γεγονός πως από το τέλος του Μεσοπολέμου και, χονδρικά, για τις επόμενες τέσσερις τουλάχιστον δεκαετίες, έως την αρχή εκείνης του 1980, η Κοινωνιολογία αναπτύχθηκε επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της σε ζητήματα σαφώς μη οικονομικά, όπως είναι οι αξίες, τα κανονιστικά πλαίσια, η οικογένεια και οι λοιποί κοινωνικοί θεσμοί, οι κοινωνικές δομές κ.ο.κ.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, έγινε ευρύτερα γνωστή μία προσπάθεια ορισμένων οικονομολόγων, η οποία είχε ήδη εμφανιστεί νωρίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, να επεκταθούν από τον κατεχορήγ χώρο ενασχόλησής τους –αυτών της στενά οριζόμενης οικονομικής δραστηριότητας– στην ερμηνεία και άλλων όψεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αφετηρία αυτού του εγχειρήματος αποτέλεσε το έργο του Theodore Schultz (1962, 1963) και του Gary S. Becker (1993 [1964]) περί ανθρώπινου (μορφωτικού) κεφαλαίου. Η γενική ιδέα ήταν να επεκταθούν χρησιμοποιώντας θεωρήσεις που προέρχονται από την Οικονομική επιστήμη. Την προσπάθεια αυτή, επίσης γνωστή ως ‘οικονομικό ιμπεριαλισμό’ (Becker 1976), όπως προσδιορίστηκε από τους ίδιους τους οικονομολόγους που επιχειρούν προς αυτή την κατεύθυνση, μπορούμε να τη διακρίνουμε και ως ‘δεύτερο’ ή ‘νέοτερο’ οικονομικό ιμπεριαλισμό και, όπως προαναφέρθηκε, είναι σαφώς πιο διεκδικητική από τον προηγούμενο οικονομικό ιμπεριαλισμό του Μεσοπολέμου. Ο νεότερος οικονομικός ιμπεριαλισμός επιδιώκει να ερμηνεύσουν από την Οικονομική κοινωνικά φαινόμενα τα οποία, έως τη εμφάνισή του, με βάση τον υπάρχοντα ακαδημαϊκό καταμερισμό εργασίας θεωρούνταν προνομιακό πεδίο κοινωνιολογικής έρευνας και μελέτης.

Κατά την αντίληψη αυτή, επιδίωξη των ατόμων είναι η ορθολογική μεγιστοποίηση της ίδιας ωφέλειας και ο περιορισμός του ενδεχόμενου κόστους. Πρόκειται για οπτική που προερχόταν απευθείας από τη δεσπόζουσα θεώρηση των Οικονομικών, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι, οι κοινωνοί, καθεμία και καθένας χωριστά παρωθούνται, ως μεμονωμένα άτομα του είδους *homo economicus*, από κίνητρα άμεσα ωφελιμιστικά και εργαλειακά· λειτουργούν βάσει αναλύσεων

και ιεραρχήσεων όπου δεσπόζει η συνάρτηση κόστους-ωφέλειας: λαμβάνουν, επομένως, αποφάσεις και δρουν με αποκλειστικό γνώμονα το ίδιο όφελος. Ως παράδειγμα της εκδήλωσης της υπολογιστικής αυτής λογικής στο κοινωνικό πεδίο και λειτουργίας της 'ορθολογικής επιλογής' έχει επιχειρηθεί να μελετηθούν κοινωνικά φαινόμενα όπως είναι ο γάμος και η οικογένεια. Έτσι, έχει υποστηριχτεί ότι κάποιος έρχεται εις γάμου κοινωνία ή διαλύει τον γάμο του με βάση υπολογισμούς αμιγώς εργαλειακούς και ορθολογικούς -βάσει δηλαδή υπολογισμών μεγιστοποίησης της ίδιας ωφέλειας και μείωσης στο ελάχιστο δυνατό του κόστους που πιθανόν υπάρχει (Becker 1991).⁶

Αυτή η εξέλιξη προκάλεσε αντίδραση από την πλευρά των σύγχρονων κοινωνιολόγων οι οποίοι υπογράμμισαν πως η ορθολογικότητα θα πρέπει κάθε φορά να εξηγείται παρά να θεωρείται δεδομένη (Smelser & Swedberg 1994: 5). Ακολούθως, απέρριψαν τις αιτιάσεις που χρησιμοποιούσε ο οικονομικός ιμπεριαλισμός προβάλλοντας, για την προαναφερθείσα περίπτωση του γάμου και του διαζυγίου, όχι μόνο το στοιχείο του προσωπικού υπολογισμού και της ωφέλειας -το οποίο δεν αρνούνται- αλλά και άλλες συνιστώσες, όπως είναι τα υφιστάμενα πολιτισμικά και θεσμικά-κανονιστικά πλαίσια εντός των οποίων οι άνθρωποι διαβιώνουν και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους, οι κρατούσες κοινωνικές πρακτικές που δεσμεύουν τα όρια του επιθυμητού και του κοινωνικά αποδεκτού, η συναισθηματική διάσταση και άλλοι παράγοντες.

Ευρύτερα, αμφισβητείται κατά πόσο είναι *ρεαλιστικές* οι προϋποθέσεις του οικονομικού ιμπεριαλισμού και οι απόπειρες αποικιοποίησης της Κοινωνιολογίας, τόσο απευθείας από την Οικονομική όσο και διαμέσου της προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής [κυρίως μέσα από το έργο του James S. Coleman (1993) που όμως δεν βρήκε ανταπόκριση στους κόλπους της Κοινωνιολογίας]. Αυτό οφείλεται στο ότι οι προκείμενες της θεώρησης αυτής, που αποτελούν δάνεια από την Οικονομική, αφενός δεν πείθουν και, αφετέρου, θεωρούνται 'απαγόρευση καθοσίωσης' για την Κοινωνιολογία (Baron & Hannan 1994· Archer & Tritter 2000).

Εκ παραλλήλου, η εκτυλισσόμενη αντίδραση των κοινωνιολόγων άρχισε -και εξακολουθεί- να αμφισβητεί τον καθιερωμένο, αν και λίγο-πολύ άτυπο, καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στην Οικονομική και την Κοινωνιολογία. Υπογραμμίζεται το γεγονός πως τα οικονομικά φαινόμενα δεν λαμβάνουν χώρα σε κοινωνικό κενό και, κατά συνέπεια, να τονίζεται η ανάγκη να μελετηθεί το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά εκτυλίσσονται καθώς και οι κοινωνικές τους διαστάσεις. Το επιχείρημα είναι πως μόνον έτσι θα κατανοηθούν με μεγαλύτερη επάρκεια και πιο ολοκληρωμένα αυτά που, συμβατικά, αποκαλούνται οικονομικά φαινόμενα. Η προσπάθεια αυτή βαπτίστηκε 'Νέα' Οικονομική Κοινωνιολογία (διακρινόμενη έτσι από την παλιότερη των Smelser και Parsons). Οργανώθηκε δε

γύρω από ένα συγκεκριμένο πρόβλημα ή εγχείρημα: πώς επιδρά το κοινωνικό στοιχείο, δηλαδή η διάσταση των κοινωνικών σχέσεων όπως αυτή ανακύπτει στην πορεία της κοινωνικής δράσης, στη διαμόρφωση των οικονομικών φαινομένων.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η πίεση του οικονομικού ιμπεριαλισμού συνέβαλε στο να επανέλθει στο επίκεντρο του *κοινωνιολογικού* προβληματισμού η οικονομική δράση και τα οικονομικά φαινόμενα, τα οποία πλέον θεωρούνται ότι εδράζονται σε δίκτυα κοινωνικών σχέσεων καθώς και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο.

Έδραση: απαρχές-Κ. Polanyi

Η έννοια της *έδρασης* εμφανίζεται, κατά πρώτον, στο έργο του οικονομικού ιστορικού Karl Polanyi, το οποίο και χαρακτηρίζει.⁷ Σύμφωνα με αυτόν, κοινωνική έδραση σημαίνει ότι η ενότητα των ανθρώπων, ως υποστάσεων, είναι σεβαστή. Αυτή, όμως, η συνθήκη, όπως δείχνει στο έργο του *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός* (Πολάνι 2001),⁸ διαρρηγνύεται από τον σύγχρονο καπιταλισμό και καταστρέφεται. Όπως υποστηρίζει, στον σύγχρονο καπιταλισμό η οικονομία διαχωρίζεται από τις λοιπές κοινωνικές λειτουργίες και κυριαρχεί επάνω σ' αυτές και συνολικά στην κοινωνία. Αυτό πραγματοποιείται καθώς η οικονομία φτάνει να αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος του θεσμού της αγοράς (Wilk 1996: 7). Άλλο βασικό στοιχείο στη θεωρία είναι η διάκριση ανάμεσα στο τυπικό (ορθολογικό) νόημα της οικονομίας (το οποίο χαρακτηρίζει την Οικονομική επιστήμη που επικεντρώνεται στην αγορά) και το ουσιαστικό νόημά της (από την άποψη της διαβίωσης των ανθρώπων –εδώ ο Polanyi εισάγει ένα ηθικό στοιχείο). Η διάκριση αυτή παρουσιάζεται σε συμπυκνωμένη μορφή στο άρθρο του 'Η Οικονομία ως Θεσμοθετημένη Διαδικασία' (Πολάνι 2006 [1957]). Στο κείμενο αυτό υποστηρίζεται ευρύτερα η άποψη ότι η οικονομία είναι ουσιαστικά μια κοινωνική διαδικασία και προς τούτο είναι αναγκαία μια νέα εννοιολόγησή της.

Ο Polanyi, το έργο του οποίου χαρακτηρίζεται από μια κατεξοχήν διεπιστημονική προσέγγιση, υποστηρίζει ότι η εμβέλεια της Οικονομικής επιστήμης δεν θα πρέπει να περιορίζεται μόνο στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων των σύγχρονων βιομηχανικών και των λεγόμενων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Θεωρεί πως έχει χρησιμότητα και για την ανάλυση των προγενέστερων του καπιταλισμού κοινωνικών μορφωμάτων, και επιχειρεί στις αναλύσεις του να την επεκτείνει προς αυτή την κατεύθυνση. Ας σημειωθεί ότι ενδιαφερόταν να δείξει τον οργανικό και αναπόσπαστο χαρακτήρα της οικονομίας αναφορικά με τη σύνδεσή της με την κοινωνία στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες (Swedberg 1997: 165). Επιχείρησε, επίσης, να δείξει πως οι σχετικά σύγχρονες απόπειρες να οικοδομηθεί

ένας καπιταλισμός της αγοράς εντελώς 'ελεύθερος' από κοινωνικές δεσμεύσεις, όπως επιχειρήθηκε στην περίπτωση της Αγγλίας στα μέσα του 19ου αιώνα, οδηγούν στην κοινωνική καταστροφή (Πολάνυι 2001).

Στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* διαπιστώνει την ύπαρξη τριών βασικών ειδών ή τύπων οικονομικής συναλλαγής. Ένας τύπος είναι αυτός που χαρακτηρίζεται από αμοιβαιότητα, άλλος είναι ο αναδιανεμητικός και ο τρίτος είναι ο αγοραίος. Ο πρώτος, ο αμοιβαίος τύπος συναλλαγής, εκδηλώνεται εκεί όπου το υπάρχον σύστημα αξιών και κανόνων προδιαγράφει την ανταλλαγή υλικών και μη υλικών αγαθών ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, ακριβώς λόγω της κοινωνικής τους θέσης. Η ομάδα αυτή συνεχεται από το προσωπικό-συναισθηματικό στοιχείο, όπως στην περίπτωση της οικογένειας, της πατρίδας, του κύκλου των φίλων, της μικρής πρόσωπο-με-πρόσωπο κοινότητας κ.ο.κ. Αναμφίβολα, στον αμοιβαίο τύπο συναλλαγής εντάσσεται και το δώρο (Μως 1979).

Ο δεύτερος τύπος οικονομικών συναλλαγών, ο αναδιανεμητικός, ενυπάρχει εκεί όπου το αξιακό και κανονιστικό σύστημα προδιαγράφει την καταβολή εισφορών από μέρος των μελών της κοινωνίας προκειμένου να αντιμετωπισθούν διάφορες συλλογικές ανάγκες. Ένας κεντρικός οργανισμός, όπως είναι το κράτος με τις φορολογικές του υπηρεσίες ή ένας θρησκευτικός οργανισμός ή κάποια μη κυβερνητική οργάνωση, όπως, για παράδειγμα, ο Ερυθρός Σταυρός, δέχεται αγαθά ή χρήμα –έτσι εκδηλώνονται οι εισφορές προκειμένου να οργανώσει και να χρηματοδοτήσει εγχειρήματα κοινού ενδιαφέροντος: τέτοια είναι, λόγω χάρη, η άμυνα (π.χ., στρατιωτικοί εξοπλισμοί, οχυρώσεις), η κατασκευή δικτύων υποδομών (π.χ., δρόμοι, αεροδρόμια, τηλεπικοινωνίες), η ανάπτυξη προνοιακών συστημάτων (π.χ., νοσοκομεία). Οι προσφέροντες σε αυτό το είδος οικονομικής συναλλαγής θα λάβουν πίσω υπηρεσίες και αγαθά αλλά σε διαφορετικό είδος και σε διαφορετική αναλογία σε σχέση με ό,τι έδωσαν. Είναι προφανές πως η εξουσιαστική ή η πολιτική διάσταση ή, κατά την ορολογία του συρμού, η διακυβέρνηση υπεισέρχεται στη διαδικασία της αναδιανομής.

Ο τρίτος τύπος συναλλαγών είναι η αγορά, η αγοραία συναλλαγή. Εδώ, όπως τονίζει ο Bernard Barber, οι κοινωνικές αξίες και κανόνες προδιαγράφουν πως ο κάθε συμμετέχων στην οικονομική συναλλαγή 'πρέπει να συμπεριφέρεται ως homo economicus, δηλαδή ως άτομο που εξοικονομεί, ένα ορθολογικό άτομο που ασχολείται μόνο με την τιμή και δεν έχει άλλες υποχρεώσεις' ή περιορισμούς.⁹ Ενδιαφέρεται μόνο να αγοράζει φτηνά και να πουλά ακριβά και να αντιμετωπίζει όλους τους αγοραστές και πωλητές απρόσωπα και με τιμιότητα (Barber 1995: 398).

Παρά ταύτα, ο Polanyi δείχνει πως στις προ-νεωτερικές κοινωνίες η αγορά η οποία, κατά περίπτωση, εμφανίζεται σποραδικά ή πιο συχνά, δεν αυτονομείται.

Παρά τις ενδογενείς κεντρόφυγες τάσεις της, συνεχίζει να εκδηλώνεται ως τρόπος συναλλαγής ανάμεσα σε κοινωνούς και λειτουργεί στο πλαίσιο εθιμικών ή άλλων κοινωνικών ρυθμίσεων και κανόνων. Υπόκειται σε κοινωνικές ρυθμίσεις, συνεπώς είναι *εδρασημένη* στις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες λειτουργεί. Ο Polanyi, λοιπόν, δείχνει πως και με τους τρεις τύπους οικονομικής συναλλαγής το οικονομικό στοιχείο στις προ-νεωτερικές κοινωνίες αποτελεί επακόλουθο του κοινωνικού ή εδράζεται στο στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων, ευρύτερα στην κοινωνία.¹⁰

Εμπειρική εφαρμογή της θεώρησης του Polanyi αποτελεί το δοκίμιο του Clifford Geertz για την 'Οικονομία του Παζαριού' (Γκρητς 2006). Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος συμφωνεί με τον μη αποκλειστικό και οργανικό χαρακτήρα της σχέσης οικονομίας και κοινωνίας στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες. Στο κείμενό του τονίζει τη σημασία της αναζήτησης πληροφοριών από τους εμπορευόμενους (τους δρώντες) στην αρχέγονη μορφή αγοράς την οποία εξετάζει, στο παζάρι. Στη συγκεκριμένη πρόσμιξη των διαφορετικών τύπων οικονομικής δραστηριότητας, ο αγοραίος τύπος, παρότι φαίνεται να διαδραματίζει τον πιο σημαντικό ρόλο, δεν επιβάλλεται πλήρως ή αποκλειστικά απέναντι στους άλλους. Οι εμπλεκόμενοι στις δοσοληψίες του παζαριού αναζητούν πληροφορίες αναφορικά με τα προς συναλλαγή προϊόντα, στις οποίες θα βασιστούν για να αξιολογήσουν την αξία των εμπορευμάτων. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι σε αυτό το είδος αγοράς, οι εμπορευόμενοι, καταρχάς, δεν έχουν γνώση ή ουσιαστικές πληροφορίες για την πραγματική αξία των λοιπών εμπορευμάτων. Τους είναι, κατά συνέπεια, απαραίτητο να καλύψουν αυτό το κενό προκειμένου να μην 'χάσουν' από την εμπορική δοσοληψία. Και το επιχειρούν διαμορφώνοντας σχέσεις προσωπικές-κοινωνικές με αυτούς με τους οποίους συναλλάσσονται, ώστε να αναπτυχθεί ένας βαθμός εμπιστοσύνης ανάμεσά τους ο οποίος θα εξουδετερώσει -ή θα ρυθμίσει- το μειονέκτημα της άγνοιάς τους για την πραγματική αξία. Η ανάλυση του Geertz αναδεικνύει τη διάσταση των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες διαμορφώνεται το συγκεκριμένο αγοραίο οικονομικό μόρφωμα, δηλαδή το παζάρι, αποκαλύπτοντας έτσι το 'μυστικό' της κοινωνικής κατασκευής του.¹¹

Με την εγκαθίδρυση, όμως, του καπιταλιστικού συστήματος κατά τη νεωτερική εποχή, αυτό που αλλάζει -και μάλιστα ριζικά- είναι ότι γίνεται μια απόπειρα, καθοδηγούμενη άμεσα και συστηματικά από τον κρατικό μηχανισμό, να θεσπιστούν οι αγοραίες σχέσεις. Όπως προαναφέρθηκε, την απόπειρα αυτή ο Polanyi την προσδιορίζει ιστορικά στα μέσα του 19ου αιώνα.¹² Στον βαθμό που αυτό επιτεύχθηκε εκεί, στο συγκεκριμένο καπιταλιστικό πλαίσιο της περιόδου, *επιβάλλεται* ο τρίτος τύπος οικονομικών συναλλαγών -η αγορά- ο οποίος τώρα, κατά τρόπο μοναδικό στην παγκόσμια ιστορία, είναι σε απόσταση και α-

ποσπασμένος από το κοινωνικό πλαίσιο και περίγυρο. Κατά τη σχετική ορολογία είναι 'απο-εδρασμένος' από το κοινωνικό πλαίσιο και, ας τονιστεί ξανά, αυτή η κατάσταση απαντάται *μόνο* στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Παρότι και οι τρεις αναλυτικά διακριτοί τύποι οικονομικής συναλλαγής υπάρχουν σε προσμίξεις διαφόρων αναλογιών στις ιστορικές κοινωνίες, ο τελευταίος τύπος, ο αγοραίος, επιχειρείται να επιβληθεί –και όντως επιβάλλεται– στους άλλους και στην κοινωνία συνολικά μόνο στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Τα αποτελέσματα από κοινωνική άποψη είναι, όπως καταδεικνύει ο Polanyi, κυριολεκτικά καταστροφικά (Πολάνυι 2001: 78-86). Καταδικάζοντας τις προσπάθειες απο-έδρασης, ο Polanyi τάσσεται σαφώς υπέρ των κρατικών παρεμβάσεων και ρυθμίσεων, όταν αυτές αποσκοπούν στο να προστατεύσουν τα μέλη της κοινωνίας. Στο έργο του, επομένως, ενυπάρχει ένα ρεφορμιστικό πολιτικό πρόγραμμα το οποίο επαγγέλλεται τη δυνατότητα βελτιώσεων για τους εργαζόμενους μέσα στα πλαίσια της αγοραίας καπιταλιστικής κοινωνίας.

Η παρέμβαση του B. Barber

Μία πρώτη –όχι χρονικά– αντίδραση είναι αυτή του Bernard Barber (1995): θα υποστηρίξει πως δεν ανταποκρίνονται στα πράγματα οι αυστηροί διαχωρισμοί των τύπων οικονομικών συναλλαγών, με τον αγοραίο να δεσπόζει στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Ενώ δεν αρνείται την 'άνοδο' του τύπου αυτού στον σύγχρονο κόσμο, σημειώνει πως όλα τα είδη οικονομικής συναλλαγής και, κατ' επέκταση, όλες οι οικονομίες οι οποίες συμπεριλαμβάνουν όλους τους τύπους οικονομικής συναλλαγής, εδράζονται αναπόδραστα, παντού και πάντοτε, στα κοινωνικά-δομικά και πολιτισμικά-δομικά στοιχεία του κοινωνικού συστήματος στο οποίο επισυμβαίνουν.¹³

Ο Barber, ο οποίος τονίζει την οπτική του κοινωνικού συστήματος, δέχεται ότι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες το σύστημα της αγοράς είναι περισσότερο διαφοροποιημένο και πιο συγκεκριμένα διακριτό από τις λοιπές κοινωνικές δομές απ' ό,τι στα προκαπιταλιστικά κοινωνικά συστήματα. Θεωρεί, όμως, ότι το να ονομάζει κανείς αυτή τη διαφορά 'απο-έδραση' οδηγεί στην απομάκρυνση από την αλληλεξάρτηση που υπάρχει σήμερα τόσο ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές οικονομικής συναλλαγής όσο και με τα λοιπά μέρη του κοινωνικού συστήματος.

Επιπροσθέτως, θεωρεί ότι αυτή η αντίληψη οδηγεί σε μία *απολυτοποίηση* της αγοράς και των αγοραίων συναλλαγών. Οδηγεί, συνεπώς, εμμέσως σε έναν επαγωγισμό που προσανατολίζεται σε εξαρχής λανθασμένες προϋποθέσεις αναφορικά με την αγορά. Για τον συγκεκριμένο συγγραφέα, η αγορά δεν απο-εδράζεται ούτε μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ανεξάρτητη από το συγκεκριμένο κοινωνικό

πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνεται, αλλά ούτε μπορεί να αγνοηθεί και ο ρόλος της ως κοινωνικής δομής που συν-προσδιορίζει τις λοιπές κοινωνικές δομές μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και του κοινωνικού της συστήματος (Barber 1995: 400-401).

Η έδραση ως απάντηση-Μ. Granovetter

Η κατεξοχήν κοινωνιολογική ανταπόκριση στον σύγχρονο οικονομικό ιμπεριαλισμό σηματοδοτείται από το κείμενο του Mark Granovetter 'Οικονομική δράση και κοινωνική δομή: το πρόβλημα της έδρασης' (Γκρανοβέτερ 2006 [1985]). Ο συγκεκριμένος συγγραφέας βρίσκεται σε μία καταρχήν ανάλογη θέση με αυτή του T. Parsons. Όπως ο τελευταίος αντιπαρτάσσονταν με τα Θεσμικά Οικονομικά της εποχής του, έτσι και ο Granovetter, όταν ξεκινά να αναλύσει την έννοια της έδρασης, αντιπαρτίθεται στην υπο-κοινωνικοποιημένη οπτική την οποία αποδίδει στην Οικονομική. Χαρακτηρίζει αυτή την οπτική ως απο-εδρασμένη από το κοινωνικό πλαίσιο (βλ. και παρακάτω) αλλά και αναφορικά με την οπτική που έχουν για τους θεσμούς τα Νέα Θεσμικά Οικονομικά (βλ. Velthuis 1999: 646).

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος του προαναφερθέντος άρθρου, ο Granovetter εισάγει την έννοια της κοινωνικής έδρασης, την οποία ενδεχομένως έχει δανειστεί από τον Polanyi.¹⁴ Η θέση του, ωστόσο, με την οποία διαφοροποιείται σημαντικά από τον τελευταίο, είναι ότι οι οικονομικές δράσεις και τα φαινόμενα εδράζονται σε συγκεκριμένα υπαρκτά πλαίσια κοινωνικών σχέσεων. Τέτοιες είναι οι κανονιστικές υποχρεώσεις, οι περιβάλλοντες κοινωνικοί θεσμοί, ιδιαίτερα δε τα δίκτυα των ρευστών-ζωντανών κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό θεωρεί ότι η έδραση υπάρχει/ισχύει όχι μόνο για τις παραδοσιακές (προ-καπιταλιστικές) κοινωνίες αλλά, κυρίως, και για τις σύγχρονες αγοραίες (καπιταλιστικές). Τα συστήματα αυτά των εξελισσόμενων κοινωνικών σχέσεων που μορφοποιούνται μέσα από τα πολυποίκιλα δίκτυα στα οποία συμμετέχουν οι δρώντες, δεν είναι άλλα από αυτά που ενυπάρχουν και χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη βιομηχανική ή μεταβιομηχανική κοινωνία γενικά, αλλά και σε κάθε μικρο-επίπεδο ειδικότερα. Η επίδρασή τους είναι καταλυτική στον τρόπο με τον οποίο η συνολική οικονομία αλλά και επιμέρους οικονομικά συμφέροντα λειτουργούν. Αυτό οφείλεται στο ότι η ύπαρξή τους προσανατολίζει συγκεκριμένα και κατευθύνει αλλά και θέτει συγκεκριμένους περιορισμούς στους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται η οικονομική δραστηριότητα.

Αφετηρία για τον Granovetter είναι αυτό που ονομάζει 'υπο-κοινωνικοποιημένη' αντίληψη του ανθρώπου από την οικονομία, την οποία και απορρίπτει. Δηλαδή, την αντίληψη του οικονομικού ανθρώπου (homo

economicus) ως αποσπασμένου από το κοινωνικό πλαίσιο, τις κοινωνικές αξίες και τον κοινωνικό περίγυρο. Απορρίπτει, επίσης, και την 'υπερ-κοινωνικοποιημένη' αντίληψη από την πλευρά της κοινωνιολογίας, αυτό που έχει διατυπωθεί ως κοινωνιολογισμός. Συγκεκριμένα, με την υπο-κοινωνικοποιημένη αντίληψη για την κοινωνική δράση, ο Granovetter αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα νεοκλασικά Οικονομικά αντιμετωπίζουν ή 'βλέπουν' τα κοινωνικά αποτελέσματα: σαν κάτι που προκύπτει από το άθροισμα δράσεων που πραγματοποιούν τα ξεχωριστά άτομα ως φορείς αποφάσεων και δράσεων. Η προσέγγιση αυτή αντιλαμβάνεται τα υποκείμενα ως άτομα που ευρίσκονται σε κατάσταση απομονώσης, απουσιάζοντας από τον κοινωνικό περίγυρο, ο οποίος έτσι δεν τα δεσμεύει ποικιλοτρόπως ούτε προσανατολίζει τη δράση και τη συμπεριφορά τους.¹⁵ Οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται συνεπώς ως όντα που είναι έξω από το συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό πλαίσιο, το αξιακό του σύστημα και τις δεσμεύσεις που αυτό ενέχει, τους περιορισμούς αλλά και τις ευκαιρίες που προκύπτουν ή που αυτό παρέχει. Συνεπώς, δεν είναι κοινωνικοποιημένοι, δεν έχουν περάσει από τη συνεχή δηλαδή διαδικασία προσαρμογής στο κοινωνικό πλαίσιο και στις ρυθμίσεις που το διέπουν, στους κανόνες και τους τρόπους της συγκεκριμένης κοινωνίας της στην οποία διαβιούν ή, σε κάθε περίπτωση, αυτά δεν φαίνονται να τους αγγίζουν. Με άλλα λόγια, είναι υπο-κοινωνικοποιημένοι, και γι' αυτό το λόγο κυριαρχούνται, σύμφωνα με τη δεσποζούσα οικονομική αντίληψη, από μια εξατομικευμένη επιδίωξη μεγιστοποίησης του ιδίου οφέλους. Ο Granovetter θα δηλώσει χωρίς περιστροφές πως 'το αντίθετο της εξατομικευσης είναι κάτι που θέλω να το ονομάσω έδραση' (όπως αναφέρεται σε Swedberg 1997: 164).

Από την άλλη πλευρά, ως υπερ-κοινωνικοποιημένη αντίληψη για την κοινωνική δράση, αντλώντας από ένα άρθρο του Dennis Wrong, ο Granovetter αναφέρει την αντίληψη που ενυπάρχει σε ορισμένες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις (βασιικά στον παρσονικό λειτουργισμό), να δίνεται μεγαλύτερη σημασία από αυτή που θα έπρεπε στον διαμορφωτικό ρόλο της κοινωνικοποίησης στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, οι κοινωνικές αξίες, τα κοινωνικά πρότυπα και οι ίδιες οι κοινωνικές δομές –και οι αντανakλάσεις τους στις συνειδήσεις των ατόμων–¹⁶ έχουν πλήρως εσωτερικευτεί από τα μεμονωμένα άτομα μέσω μιας αποτελεσματικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Η δέσμευση που ασκούν στη συμπεριφορά είναι τόσο ισχυρή ώστε ρυθμίζουν καταλυτικά την ανθρώπινη κοινωνική δράση. Τα μέλη της κοινωνίας δρουν μεν, αλλά όχι αυτόνομα ή αυτόβουλα, καθώς δεν είναι τίποτα άλλο από 'φορείς [κοινωνικών] δομών', κατά τη διατύπωση του L. Althusser. Δηλαδή, παρωθούνται να δράσουν κατά τρόπο που απευθείας πηγάζει από την κοινωνικοποίησή τους η οποία δεσμεύει κατά τρόπο ουσιαστικό, περιοριστικό και αποκλειστικό, τη συμπεριφορά τους.

Βεβαίως, τα πράγματα δεν είναι έτσι! Αυτή η αντίληψη είναι εξαιρετικά μηχανιστική. Για παράδειγμα, άπαξ και γνωρίζουμε, λόγου χάρη, την κοινωνική τάξη ενός οικονομικά δρώντος και τη συνακόλουθη κοινωνικοποίηση που αναπόδραστα έχει υποστεί ως μέλος της συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, τότε όλες οι δράσεις του εκπηγάζουν αυτομάτως απ' αυτήν· ουσιαστικά είναι υπερκοινωνικοποιημένοι.

Ο Granovetter (1992: 6) σημειώνει τον αμυντικό χαρακτήρα της υπερκοινωνικοποιημένης άποψης έναντι της υπο-κοινωνικοποιημένης που, όπως ήδη σημειώθηκε, προέρχεται από την Οικονομική. Θα τονίσει, όμως, ότι τόσο η υποκοινωνικοποίηση όσο και η υπερκοινωνικοποίηση, ενώ προέρχονται από διαφορετικές αφετηρίες, καταλήγουν να αντιλαμβάνονται την κοινωνική δράση ως εξατομικευμένη. Στην πρώτη περίπτωση, οι κοινωνικές σχέσεις ουσιαστικά δεν υπάρχουν. Υπάρχει μόνο το μεμονωμένο άτομο. Στη δεύτερη περίπτωση, το άτομο έχει πλήρως υποταγεί στους κανόνες και τις ρυθμίσεις που εκπορεύονται από τους κοινωνικούς κανόνες και ρυθμίσεις που έχει εσωτερικεύσει και πλήρως υιοθετήσει. Έτσι, όμως, η ενεργή κοινωνική διάσταση που προκύπτει από τις ζωντανές (και όχι μόνον από τις παγιωμένες) κοινωνικές σχέσεις έχει υποχωρήσει πλήρως. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να κυριαρχεί και στις δύο περιπτώσεις – τόσο στη πρώτη (υπο-κοινωνικοποιημένη) όσο και στη δεύτερη (υπερκοινωνικοποιημένη)– η αντίληψη ότι η κοινωνική δράση δεν επηρεάζεται από τις υπαρκτές κοινωνικές σχέσεις (στο ίδιο). Σε αντίθεση με αυτές τις δύο κατ' ουσία παρεκκλίσεις, ο Granovetter θα υποστηρίξει ότι η κοινωνική δράση και, πιο συγκεκριμένα, η οικονομική δράση ως μορφή κοινωνικής δράσης, εδράζεται σε 'ζωντανά' και διαρκή δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Με αυτόν τον τρόπο επανεισάγει και θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, σε έναν χώρο όπως αυτός της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας, τη διάσταση των κοινωνικών σχέσεων.

Είναι σαφές, λοιπόν, πως στην εννοιολόγηση του Granovetter για την έδραση, το κοινωνικο-πολιτισμικό στοιχείο δεν αποτελεί υπολειμματική κατηγορία. Άποψη ή στάση που σχεδόν κατά μόνιμο τρόπο εμφανίζεται σε πλείονες οικονομικές θεωρητικές προσεγγίσεις ή που την επικαλούνται όταν δεν ευσταθούν οι καθαρά οικονομικές ερμηνείες και αναλύσεις ως έναν άλλον από μηχανής Θεό ή, αλλιώς, σαν το εργαλείο-αντικλείδι που επιτρέπει την απεμπλοκή, παρέχει δίοδο ή διέξοδο. Ο Granovetter και, όπως θα μπορούσε να υποστηριχθεί, όσοι ασχολούνται ευρύτερα με τον υποκλάδο της Οικονομικής Κοινωνιολογίας υπογραμμίζουν τη θεμελιακή, την 'εκ των ων ουκ άνευ' και με συνέπειες σημασία που έχει η κατανόηση ότι τα οικονομικά φαινόμενα εδράζονται στο κοινωνικό στοιχείο και ότι συνυφαινονται άρρηκτα με την κοινωνική διάσταση.¹⁷ Ο εμποτισμός αυτός στο κοινωνικό στοιχείο και η επίδραση που με τη σειρά του ασκεί αποτελεί σταθερή

συνιστώσα που σχηματοποιεί και συνδιαμορφώνει τα οικονομικά φαινόμενα· συνιστώσα η οποία, θα πρέπει να υπογραμμιστεί, δεν είναι υποδεέστερη, ίση ή ανώτερη του οικονομικού στοιχείου. Όμως, υπάρχει, έχει κεντρική σημασία και συνεργεί στη διαμόρφωσή του, έτσι ώστε όποιος την αγνοεί να υφίσταται τα αποτελέσματα της άγνοιάς του. Τα αποτελέσματα αυτά εκδηλώνονται ως μερικότητα και αποσπασματικότητα στην κατανόηση των πραγματικών διαστάσεων των οικονομικών φαινομένων. Αυτός, βέβαια, είναι και ένας άλλος τρόπος να πει κανείς πως η περίφημη 'σε τελευταία ανάλυση' πρωτοκαθεδρία του οικονομικού στοιχείου, χαρακτηριστική ορισμένων μονοπαραγοντικών εκδοχών του μαρξισμού, αλλά ουσιαστικά αποδεκτή, αν και λιγότερο ηχηρά από ορισμένες οικονομικές σχολές, όπως, π.χ., τα Νεοκλασικά Οικονομικά, είναι μη αποδεκτή. Ακριβώς γιατί παραγνωρίζει μια πρωταρχική συνθήκη θεμελίωσης του οικονομικού στοιχείου, το κοινωνικό, δηλαδή, τις συγκεκριμένες, εξελισσόμενες, διαρκείς και ζωντανές κοινωνικές σχέσεις και τις επιδράσεις τους στα πλαίσια των οποίων ενεργοποιούνται οι οικονομικά δρώντες φορείς δράσης και τα οικονομικά φαινόμενα.

Ο Μ. Granovetter συγκεκριμενοποιεί τη θέση του ασχολούμενος με μια εφαρμογή της προαναφερθείσας γενικής θεώρησης, στην οποία έχει τεθεί το κοινωνικό στοιχείο στα οικονομικά φαινόμενα και θεωρήσεις. Δείχνει ότι τα Νέα Θεσμικά Οικονομικά [transaction cost economics] του Oliver Williamson, ενώ αναλύουν το *γιατί* υπάρχουν οι εταιρείες, δεν εστιάζουν στο *πώς* αυτές πρωτοεμφανίζονται. Επίσης, δεν ασχολούνται διόλου με την εμφάνιση των φορέων της επιχειρηματικότητας, των επιχειρηματιών, ως ενεργών παραγόντων. Αντίθετα, η προσέγγιση αυτή της Οικονομικής θεωρεί ότι οι εταιρείες εμφανίζονται κατά τρόπο αυτόματο, όταν χρειαστούν, προκειμένου να μειώσουν το συναλλακτικό κόστος (Granovetter 1992: 6-7). Αν όμως δεν υπάρχει αυτοματισμός αναφορικά με τη δημιουργία των οικονομικών θεσμών ως ανταπόκριση στις οικονομικές ανάγκες, θα πρέπει να εξεταστεί ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο αυτοί δημιουργούνται ή 'κατασκευάζονται'. Η κατασκευή αυτή πραγματοποιείται, θα υποστηρίξει ο Granovetter, από 'άτομα η δράση των οποίων διευκολύνεται και περιορίζεται από τη δομή και τους πόρους που διαθέτουν τα κοινωνικά δίκτυα στα οποία οι ίδιοι εδράζονται' (στο ίδιο: 7). Δείχνει, έτσι, την αποτυχία αυτής της κατ' ουσίαν λειτουργιστικής προσέγγισης, η οποία δεν ξεπερνά την αντίληψη ότι οι οικονομικοί δρώντες λαμβάνουν αποφάσεις εξατομικευμένα και σε απομόνωση (Γκρανοβέτερ 2006 [1985]).

Τύποι έδρασης

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια της κοινωνικής έδρασης έχει, σε σημαντικό βαθμό, αποτελέσει το επίκεντρο γύρω από το οποίο οικοδομήθηκε η θεωρητική ταυτότητα της Νέας Οικονομικής Κοινωνιολογίας. Καθώς, όμως, η έννοια αυτή δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες για το πώς ακριβώς λειτουργεί η οικονομία, έχουν προταθεί έννοιες που την προσεγγίζουν πιο συγκεκριμένα, όπως αυτή της 'δομικής έδρασης', όπου η έμφαση βρίσκεται στη δομή των ανταλλαγών η οποία επιδρά περιορίζοντας τους τρόπους δράσης των δρώντων (Marsden, όπως αναφέρεται σε Uzzi 1997b: 123).

Άλλες εξειδικεύσεις, συσχετιζόμενες με το επίπεδο της ανάλυσης, είναι η 'μικρο-', 'μεσο-' και 'μακρο-' έδραση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν προκαλέσει οι δύο πρώτες: η 'μικρο-' έδραση αφορά την ανάλυση δικτύων -λ.χ., δικτύων παραγωγών- στη μελέτη, στην αναζήτηση αγορών, στην ανάλυση συγκεκριμένων κυκλωμάτων κ.ο.κ. Η 'μεσο-' έδραση αφορά την εμπιστοσύνη και τη μείωση της αβεβαιότητας, τους ρυθμιστικούς θεσμούς, τις μεταβαλλόμενες οργανωτικές μορφές κ.ο.κ. (Collins 2008). Εξάλλου, η ήδη προαναφερόμενη έννοια της 'απο-έδρασης' [disembeddedness], αποτελεί ένα ανάπτυγμα που αναφέρεται στην αποκοπή ενός οικονομικού φαινομένου από το κοινωνικό του πλαίσιο.

Συναφής έννοια είναι και αυτή της 'υπερ-έδρασης' [overembeddedness]. Αυτή αναφέρεται στον βαθμό της κοινωνικής έδρασης και εφαρμόζεται στην ανάλυση του ανταγωνισμού δικτυωμένων επιχειρήσεων. Σε αντιδιαστολή με την έδραση, η ύπαρξη της υπερ-έδρασης κρίνεται ως βάρος για μια εταιρεία, ως κάτι το αρνητικό (Uzzi 1997a). Εξάλλου, είναι εύλογο η εισαγωγή της έννοιας της υπερ-έδρασης να νομιμοποιεί και την έννοια της υπο-έδρασης και να θέτει, βέβαια, και το ζήτημα της μέτρησης του βαθμού της έδρασης. Όμως, ένα τέτοιο εγχείρημα, το οποίο φαίνεται να διακατέχεται από μια εργαλειακή νοοτροπία εξερεύνησης τρόπων βελτίωσης της οικονομικής απόδοσης των επιχειρήσεων, αντιμετωπίζει σοβαρές δυσχέρειες επιστημολογικού αλλά και τεχνικού χαρακτήρα.

Ενώ η έννοια της έδρασης, όπως ήδη αναφέρθηκε, χαίρει ευρύτερης αποδοχής στην Οικονομική Κοινωνιολογία, έχει ασκηθεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποιεί ο Granovetter. Μια προαναγγελία αυτής της κριτικής βρίσκεται στη δήλωση των Smelser & Swedberg (1994: 18) πως η έννοια αυτή είναι 'λίγο-πολύ' ταυτόσημη με την αντίληψη ότι η οικονομία αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης θεσμικής δομής. Έχει δε υποστηριχθεί πως η έδραση επικεντρώνεται στα ιδιαίτερα, ξεχωριστά, άτομα και στη δράση τους, αφήνοντας κατά μέρος τους θεσμούς, παρόλο που αυτοί εδράζονται στην κοινωνία. Ως αντίδοτο έχει προταθεί η χρήση του όρου 'θεσμική έδραση' (Baum & Dutton, 1996).

Πάντως, η διαφανιζόμενη προσπάθεια μαθηματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων στην οποία οδηγεί αυτή η γραμμή σκέψης, η οποία ήδη ενυπάρχει σε μεγάλο βαθμό στις αναλύσεις των δικτύων και σε πλευρές της δομικής κοινωνιολογίας, δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποδεκτή, ό' αυτή την περίπτωση, από τον εισηγητή του όρου της έδρασης. Μάλιστα ο Granovetter έχει αναφέρει, σχετικά πρόσφατα, ότι θεωρεί πως η έδραση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μία έννοια-ομπρέλα (Krippner et al. 2004). Απ' αυτήν την άποψη, φαίνεται να αποδέχεται την εννοιολόγηση και άλλων μορφών έδρασης, όπως η γνωστική, η πολιτιστική και η πολιτική. Δεν δίνει όμως απάντηση στην κριτική που έχει ασκηθεί για το μετέωρο της θεωρητικής βάσης της έννοιας αυτής.

Ο Granovetter και, ευρύτερα, η οπτική της έδρασης συνδέει τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων, στα οποία αναφέρεται, με τα δίκτυα, ακριβώς γιατί τα δίκτυα (και οι κοινωνικοί θεσμοί) αποτελούν δομικά στοιχεία του κοινωνικού πλαισίου το οποίο επιδιώκει να αναδείξει. Η σύνδεση με αυτά είναι απαραίτητη προκειμένου να προσδιοριστεί πώς εδράζεται η οικονομία στο κοινωνικό πεδίο και πώς συγκεκριμένα εκδηλώνεται μέσα ό' αυτό. Αντλεί, λοιπόν, από τη θεωρία των δικτύων και, όπως έχει σημειώσει ο R. Swedberg, η αποδοχή εκ μέρους του της έννοιας της κοινωνικής κατασκευής της οικονομίας, ως της δεύτερης μετά την έδραση έννοιας-κλειδιού του υποκλάδου της Οικονομικής Κοινωνιολογίας, συνδέεται με την προσθήκη μιας οπτικής για τα δίκτυα, ήτοι της προβληματικής για το πώς τα δίκτυα των διαπροσωπικών σχέσεων διαμορφώνουν τους οικονομικούς θεσμούς.

Τα δίκτυα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για έναν άλλο λόγο: έχουν σημαντική πρακτική επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα και απόδοση (Uzzi 1997a, 1997b) –ένα πολύ γνωστό παράδειγμα που καταδεικνύει την οικονομική σημασία τους είναι αυτό της 'Τρίτης Ιταλίας'. Με τη ενεργοποίηση που παρουσιάζουν εκεί, δίνουν ένα παραγωγικό πλεονέκτημα στις περιοχές υψηλής δικτύωσης (Asheim 1998· Brusco 1986).

Εξάλλου, ορισμένες ιδιαίτερα αξιόλογες θεωρήσεις και αναλύσεις, όπως αυτές του Granovetter, για τη σημασία των 'χαλαρών' και των 'ισχυρών δεσμών' εμπεριέχουν την προβληματική των δικτύων.¹⁸ Συνεπώς, η μελέτη των δικτύων και δικτυώσεων αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη κοινωνιολογικών θεωριών 'μεσαίου βεληνικού'. Πραγματικά, η οπτική της Οικονομικής Κοινωνιολογίας φαίνεται να ευνοεί την ανάπτυξή τους και αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να υπογραμμιστεί.

Έχει ήδη γίνει μνεία στην κοινωνική 'κατασκευή' των οικονομικών φαινομένων. Η έννοια της κοινωνικής κατασκευής, η οποία είναι δάνειο από το έργο των Berger & Luckmann για την *Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας* (2003

[1966]), αναφέρεται στο γεγονός ότι οι οικονομικοί θεσμοί και οι ρυθμίσεις δεν υπάρχουν ανέκαθεν αλλά μέσα από μια, συχνά, αργόσυρτη διαδικασία μορφοποιούνται κοινωνικά – δηλαδή, μέσα από κοινωνικές σχέσεις – και κατασκευάζονται μέσα από την ενεργό δράση των κοινωνικών υποκειμένων, τα οποία και τις επιβάλλουν. Οι κοινωνικές κατασκευές των οικονομικών, λόγου χάρη, θεσμών δεν είναι παρά ανθρώπινα δημιουργήματα, αποτελέσματα της κοινωνικής διάδρασης, στην οποία κεντρικό ρόλο παίζουν συγκεκριμένα σε κάθε περίπτωση δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Από τη στιγμή, όμως, που οι θεσμοί αυτοί κατασκευαστούν ή, με άλλα λόγια, δημιουργηθούν, αποκτούν μια αντικειμενικότητα. Αντιμετωπίζονται σαν να είναι κάτι εξωτερικό των κοινωνικών σχέσεων, σαν να προϋπήρχαν ασκώντας διαμορφωτική επιρροή στις συναφείς με αυτούς πρακτικές, παρέχοντας δυνατότητες, αφενός, και περιορίζοντας, αφετέρου, την οικονομική δράση. Διαμορφώνονται δηλαδή σε δομές και θεσμούς (Wellman & Berkowitz 1997), οι οποίοι ‘κλειδώνουν’ τις καταστάσεις, διοχετεύοντας τις εξελίξεις σε συγκεκριμένους δρόμους περιοριστικούς της ανάπτυξης – ‘εξαρτημένους από τη διαδρομή’ [path-dependent development]. Οι δρόντες είναι, τώρα, αναγκασμένοι, όπως προαναφέρθηκε, να τους λαμβάνουν πολύ σοβαρά υπόψη. Συχνά, η κοινωνικά κατασκευασμένη προέλευσή τους ξεχνιέται και θεωρείται ότι πάντοτε υπήρχαν,¹⁹ όπως πολύ συχνά συμβαίνει στις αναλύσεις των συγγραφέων του οικονομικού ιμπεριαλισμού.

Συμπέρασμα

Ένας αριθμός οικονομολόγων επιχείρησαν να καταστήσουν την επιστήμη των Οικονομικών αυτοκρατορική επιστήμη. Βασική μέθοδος αυτού του εγχειρήματος ήταν η διείσδυση της Οικονομικής σε πολλά πεδία ενεργοποίησης της Κοινωνιολογίας και η εκ παραλλήλου παραγκώνιση της τελευταίας. Όπως ήταν αναμενόμενο, προκλήθηκαν αντιδράσεις στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται η αντιμετώπιση και ανάλυση του *homo economicus* από την Κοινωνιολογία ως ενός εξατομικευμένου, υπο-κοινωνικοποιημένου, θεωρητικού σχήματος. Απ’ αυτή την άποψη, το σχήμα του *homo economicus* κρίνεται ακατάλληλο για τη ολοκληρωμένη κατανόηση της κοινωνικής διάδρασης των πραγματικών δρώντων και της λειτουργίας τους, όπως και της εννοιολόγησής τους, στο οικονομικό παιχνίδι. Απέναντι σ’ αυτή, τη θεωρούμενη μη ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας της οικονομικής ζωής, αντιδιαστέλλεται ο κοινωνιολογικός προσδιορισμός των οικονομικών δρώντων οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως μη εξατομικευμένοι, κυρίως δε ως εδραζόμενοι σε δίκτυα διαρκών και ενεργών κοινωνικών σχέσεων που καταλυτικά συμβάλλουν στον προσδιορισμό της κοινωνικής τους υπόστασης και δράσης. Αυτή η γραμμή σκέψης και εννοιολόγησης των οικονομικών δρώντων

διαμορφώνει μια αφετηρία που, λόγω της ρεαλιστικής της συνθετότητας, παρέχει ενισχυμένη δυνατότητα ερμηνείας της οικονομικής δράσης και του πλαισίου στο οποίο τα άτομα αλληλεπιδρούν. Η συγκεκριμένη κοινωνιολογική αντίδραση έθεσε τη βάση για την περιστολή του οικονομικού ιμπεριαλισμού, αφενός, και για την εκ νέου διεκδίκηση της πολύμορφης οικονομικής δράσης ως μορφής κοινωνικής δράσης, αφετέρου, η οποία χρήζει ανάλυσης και ερμηνείας.

Στη βάση της προαναφερθείσας αντίδρασης και με άξονα τη συζήτηση για την κοινωνική έδραση αναπτύχθηκε ο υπο-κλάδος της Νέας Οικονομικής Κοινωνιολογίας, η οποία δεν είναι πια και τόσο νέα. Και εάν αυτή αποτελεί μια εφ' όλης της ύλης κοινωνιολογική ανταπόκριση στον οικονομικό ιμπεριαλισμό, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί (πέρα από δράσεις και αντιδράσεις ανάμεσα στους επιστημονικούς κλάδους και τους ιμπεριαλισμούς τους) για τα όρια της Κοινωνιολογίας και της Οικονομικής επιστήμης και για την προοπτική της μεταξύ τους σχέσης.

Η Οικονομική Κοινωνιολογία, κατά την άποψη του γράφοντος, έχει προσφέρει σοβαρές και αξιόλογες αναλύσεις φαινομένων που πραγματεύονται ζητήματα, τα οποία συμβατικά φέρουν την ετικέτα 'οικονομικά'. Ως προς αυτό, υπάρχει και σχετική παραδοχή εκ μέρους σοβαρών οικονομολόγων. Όμως, η Οικονομική Κοινωνιολογία δεν έχει δώσει μέχρι στιγμής σαφή ή ενιαία απάντηση στο πώς βλέπει τη συνέχιση της σχέσης ανάμεσα στην Κοινωνιολογία και την Οικονομική, όπως και ποια ακριβώς είναι αυτή. Αυτό εν μέρει οφείλεται στην απουσία ενός σχετικού κοινωνιολογικού κέντρου αλλά και στη συνεχιζόμενη ζύμωση και συζήτηση για τα όρια ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες και τις προοπτικές τους.

Εξάλλου, μία άλλη διάσταση στο ζήτημα της σχέσης και της προοπτικής της Κοινωνιολογίας και της Οικονομικής είναι αυτή που έθεσε ένας φιλόσοφος, ο οποίος ήταν και κοινωνιολόγος και οικονομολόγος: μπορούν, δηλαδή, να τίθενται μονάχα ζητήματα για τα οποία οι συνθήκες επίλυσής τους έχουν ήδη διαμορφωθεί.

Σημειώσεις

1. Για λόγους έμφασης, τόσο η Κοινωνιολογία όσο και η Οικονομική επιστήμη δίδονται με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα.

2. Σχετικά με τις απόψεις του T. Parsons, βλ. στη συνέχεια.

3. Αναφορικά με την απόδοση στην ελληνική του αγγλικού όρου *embedded / embeddedness* δοκιμάστηκε σειρά συγγενικών όρων όπως 'ένταξη', 'ρίζωμα', 'εγκύτωση', 'εγκιβωτισμός', 'ενσωμάτωση', 'ενθέκεση', 'έμψηξη', ή 'ενσωφήνωση'. Επιδίωξη ήταν να εντοπισθεί η κατάλληλη λέξη προ-

κειμένου να διατυπωθεί και να αποδοθεί στην ελληνική η αντίληψη ότι το κάθε οικονομικό φαινόμενο ενυπάρχει σ' ένα πλαίσιο, θεσμικό ή μη, *κοινωνικών* σχέσεων, οι οποίες, επιδρώντας πάνω του, το διαμορφώνουν: ένα πλαίσιο σχέσεων το οποίο είναι εκ των *ων* ουκ άνευ. Στην πορεία, οι προαναφερθέντες όροι απορρίφθηκαν και προκρίθηκε να αποδοθεί ο όρος *embeddedness* με τη λέξη 'έδραση', ακολουθώντας σχετική υπόδειξη του Δημήτρη Γ. Τσαούση. Ο γράφων θεωρεί πως ο όρος αυτός, ο οποίος προσφέρεται για τη δημιουργία παράγωγων, ανταποκρίνεται επαρκώς σ' αυτό που ήθελαν να πουν τόσο ο Karl Polanyi, όσο και ο Bernard Barber ή ο Mark Granovetter.

4. Έχει καταδειχτεί ότι ο T. Parsons, αντλώντας από το έργο του V. Pareto, πρότεινε και συνέβαλε στη διάκριση Οικονομικής και Κοινωνιολογίας (βλ. Dalziel & Higgins 2006: 110-111).

5. Ο Edward Lazear (2000) σε ένα εξαιρετικά προκλητικό και ίσως και επιθετικό άρθρο του θα ανακηρύξει την Οικονομική ως 'γνήσια' επιστήμη λόγω της θετικιστικής της μεθοδολογίας και των μεθόδων που αυτή χρησιμοποιεί, ενώ θα διαγράφει κατ' ουσία τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, πρωτίστως την Κοινωνιολογία. Ενδιαφέρον έχει πως, όπως σημειώνει ο Κ. Παπαδημητρίου στην *Καθημερινή* (22-03-2008), ο E. Lazear είχε ένα ενεργό και προβεβλημένο συμβουλευτικό ρόλο επί οικονομικών θεμάτων κατά την προηγούμενη προεδρία των ΗΠΑ.

6. Ενδιαφέρουν έχουν οι απόψεις του οικονομολόγου Ben Fine που από τη δική του σκοπιά σκεπτεόδη κριτική στον νεότερο οικονομικό ιμπεριαλισμό· βλ. σχετικά Fine 2002a, 2002b.

7. Ο Raymond Firth (1971) αναφέρει ότι η έννοια της έδρασης έχει εμφανιστεί ήδη σε έργο του Richard Thurnwald του 1932, το οποίο γνώριζε ο K. Polanyi.

8. Ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* [*The Great Transformation*] πρωτοεκδόθηκε το 1944 και το 1945 με αρχικό τίτλο *Οι Καταβολές του Καιρού μας* [*The Origins of Our Time*] (αναφέρεται σε Block, 2003: 302).

9. Με τον όρο ορθολογισμός εδώ νοείται η ανασήληση του λογικά βέλτιστου τρόπου προσέγγισης του επιδιωκόμενου σκοπού διαμέσου της βέλτιστης κινητοποίησης των διαθέσιμων μέσων.

10. Εδώ, παρενθετικά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι για τον Polanyi κάθε οικονομία είναι πάντοτε εδρασμένη στην κοινωνία. Αυτή η έδραση συγκεκριμενοποιείται, ανάλογα με την ιστορική περίοδο, με παρεμβάσεις πολιτικές ή ιδεολογικές, με ρυθμίσεις προνοιακού χαρακτήρα οι οποίες διασφαλίζουν την επιβίωση των μελών της κοινωνίας. Αυτό ισχύει κατά μία έννοια περισσότερο στον καπιταλισμό, καθώς το εμπόρευμα-κλειδί αυτού του κοινωνικού συστήματος, η εργατική δύναμη, προσδιορίζεται ως πλασματικό εμπόρευμα ή ως ψευδο-εμπόρευμα καθώς δεν παράγεται για να πωληθεί σε μια αγορά (Block 2003: 281), αλλά και δεν παραδίδεται ποτέ πλήρως στον αγοραστή του. Για να υπαχθούν οι εργαζόμενοι στη μισθωτή εργασία και να αντληθεί απ' αυτούς το πλεόνασμα θα πρέπει να εξασφαλισθούν οι όροι επιβιώσής τους. Αυτό σημαίνει έντονο κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος αφορά μια σύνθετη πρόσμιξη πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών πρακτικών (στο ίδιο: 284).

11. Είναι αξιοπρόσεκτο πως για τον K. Polanyi η αγορά δεν είναι ταυτόσημη με τον καπιταλισμό. Αυτό είναι κάτι που συχνά το ξεχνούν ακόμα και ειδικοί σήμερα. Για του λόγου το αληθές, βλ. τα σχετικά κείμενα που περιλαμβάνονται στους δύο τόμους που συνεπιμελήθηκαν οι V. Nee και R. Swedberg (2005, 2007).

12. Η απόπειρα αυτή ουσιαστικά έγκειται στην προσπάθεια να οικοδομηθούν οι αγοραίες συναλλαγές σε ένα πλαίσιο παντελώς 'ελεύθερο' από κοινωνικές ρυθμίσεις περιορισμούς και υποχρεώσεις, ώστε να επιβληθεί ο καθαρά οικονομικός εξαναγκασμός της αγοράς στον καπιταλισμό. Το κράτος παρεμβαίνοντας ακυρώνει ή διαλύει τις κοινωνικές ρυθμίσεις που διασφαλίζουν την ε-

πιβίωση των εργατών, και επιτρέπει έτσι τη θεσμοποίηση του οικονομικού εξαναγκασμού της αγοράς (Block 2003: 283). Το κράτος, με τις συγκεκριμένες παρεμβάσεις του, θέτει τις μη συμβολιακές βάσεις της σύμβασης εργασίας στη πρώτη βιομηχανική-καπιταλιστική χώρα του κόσμου. Κατά τα λοιπά, και ενώ το κράτος είναι στο φόντο, η αγορά αναδύεται ως ... 'αυτορρυθμιζόμενη'.

13. Το σύστημα νοείται ως ένα όλον, το οποίο απαρτίζεται από επί μέρους μέρη-υποσυστήματα. Κάθε σύστημα περιβάλλεται από ένα περιβάλλον, και αυτή η διάσταση θέτει το 'καθήκον' της διατήρησης του περιβλήματός του ή των ορίων του. Καθώς υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στο σύστημα και στο περιβάλλον, εμφανίζονται μεταβολές σε τμήματα του συστήματος. Οι μεταβολές, όμως, σε ένα τμήμα του συστήματος ή υποσυστήμα επιφέρουν κραδασμούς και μεταβολές στα λοιπά μέρη, καθώς αυτά αμοιβαία αλληλοεπηρεάζονται. Αυτό γίνεται έως ότου το σύστημα ισορροπήσει –έως ότου επιτευχθεί η εξισορρόπηση του (ομοιόσταση)– προκειμένου να διατηρηθεί ενιαίο. Τελικά, κάθε σύστημα βρίσκεται σε μία περισσότερο ή λιγότερο συνεχή αναταραχή και αναδιάταξη, καθώς σε κάποιο τουλάχιστον μέρος του θα έχει εμφανιστεί κάποια μεταβολή, η οποία πάντοτε θα επιούρει κραδασμούς προσαρμογής στο σύνολο του συστήματος.

14. Ο Granovetter θα 'εκμυστηρευτεί' ότι, όταν συνέγραφε το προαναφερθέν άρθρο του, δεν θυμόταν πού είχε συναντήσει τον όρο 'έδραση' και το ακριβές περιεχόμενό του και, πάντως, δεν τον συσχέτισε με έργο του Polanyi. Συνεχίζει λέγοντας πως πιθανόν να τον είχε απαντήσει μέσα από τις παραδόσεις του Harrison White, του οποίου ήταν μεταπτυχιακός φοιτητής, και ο οποίος βέβαια τον χρησιμοποιούσε σε συνάρτηση με την εννοιολόγηση του Polanyi. Προστρέχοντας δε στις σημειώσεις του, ο Granovetter αναφέρει ότι είδε πως είχε χρησιμοποιήσει τον όρο 'έδραση', ουσιαστικά ανεξάρτητα από τον K. Polanyi και προτού μελετήσει το σχετικό έργο του τελευταίου (βλ. Krippner et al. 2004: 113-114).

15. Από αυτήν την άποψη τα νεοκλασικά Οικονομικά συνεχίζουν την 'παράδοση'. Πραγματικά, στα κλασικά Οικονομικά οι κοινωνικές σχέσεις αντιμετωπίζονται μόνον ως ένα εμπόδιο που δυσχεραίνει την ανάδυση του τελείου ανταγωνισμού. Όπως αναφέρει ο Granovetter (1992: 5), ο Adam Smith στον *Πλούτο των Εθνών* αποκρηβόσει τη χρήση εκ μέρους των εμπορευόμενων των κοινωνικών συναντήσεων, διότι αυτές χρησιμοποιούνται, μεταξύ άλλων, και για τον καθορισμό των τιμών. Ερμείως πλην σαφώς, ο Smith αναγνώριζε ότι η εικόνα που είχε για τον τελείο ανταγωνισμό ήταν σε διάσταση με την πραγματικότητα ενός κόσμου όπου οι οικονομικοί δρώντες γνώριζαν επαρκώς αλλήλους προκειμένου να συμπράττουν.

16. Οι κοινωνικές δομές, εν συντομία, μπορούν να οριστούν ως τα περισσότερο ή λιγότερα σταθερά και επαναλαμβανόμενα στοιχεία των κοινωνικών πρακτικών και ρυθμίσεων (βλ., σχετικά, Scott 2003).

17. Πάντως, τα ευρύτερα πλαίσια της Οικονομικής Κοινωνιολογίας ορίζονται, όπως σημειώνει ο Beckert (1996), από δύο άξονες. Αυτή, αφενός, επιδιώκει την κοινωνιολογική κατανόηση των οικονομικών διεργασιών και δομών, ευρύτερα των οικονομικών φαινομένων. Αφετέρου, ασκεί κριτική στην καθιερωμένη οικονομικού τύπου ανάλυση των οικονομικών φαινομένων, καθώς και σε ορισμένες από τις προϋποθέσεις της. Αληθεύει, βεβαίως, πως, επειδή η καλή εποπτεία από το ίδιο πρόσωπο τόσο της Κοινωνιολογίας και της κοινωνιολογικής θεωρίας όσο και της Οικονομικής και αντίστοιχα της οικονομικής θεωρίας είναι περιορισμένη, δεν έχουμε πολλές αξιόλογες συμβολές προς αυτή τη κατεύθυνση. Καθώς σήμερα η οικονομική διάσταση, λόγω της ίδιας της εξέλιξης του καπιταλισμού, υπεισέρχεται κατά τρόπο διακριτό και ορατό σχεδόν παντού, αυτό που με την ειδική της ο-

πτική γωνία διεκδικεί η Οικονομική Κοινωνιολογία είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, να εισαγάγει την κοινωνιολογική οπτική εκεί που δεν υπήρχε. Έτσι, παραδείγματος χάριν, επιχειρεί να ερμηνεύσει κοινωνιολογικά τα τεκταινόμενα στα χρηματιστήρια, τις εξελίξεις στους χώρους εργασίας, το 'άπλωμα' των κοινωνικών σχέσεων με την παγκοσμιοποίηση και το 'στένεμα' τους με τις ευελιξίες, τη λειτουργία των αγορών κ.ο.κ. Το εγχείρημα της Οικονομικής Κοινωνιολογίας εξελίσσεται σε μια περίοδο που κυριαρχείται, κατά τρόπο υποδόριο ή και δηλωμένο, από την αντίληψη και πρακτική πλήθους ειδικών και πολιτικών προσώπων και ομάδων, όσο και των κυρίαρχων μέσων μαζικής επικοινωνίας, ότι τα τεκταινόμενα στο οικονομικό πεδίο είναι αποσπασμένα, αυτονομημένα και τελικά ανεξάρτητα από το κοινωνικό πεδίο. Ουσιαστικά, η Οικονομική Κοινωνιολογία επιδιώκει να θέσει την κοινωνιολογική οπτική στο επίκεντρο της κατανόησης και ερμηνείας του ύστερου καπιταλισμού. Όπως το σχετικό παραχθέν έργο δείχνει (ενδεικτικά, Beckert 2008· Fligstein 2002· Fourcade 2009· MacKenzie 2008· Nee & Swedberg 2007), έχει πετύχει αρκετά σ' αυτή την κατεύθυνση.

18. Με χαλαρούς δεσμούς ο Granovetter (1996, 1995, 1983) αναφέρεται στους έμμεσους δεσμούς, δεσμούς (ή διασυνδέσεις) ανάμεσα σε πρόσωπα στα οποία διαμεσολαβούν κοινοί γνωστοί, δηλαδή 'φίλοι των φίλων', οι οποίοι είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι για την πληροφόρηση των εργατικών και ευρύτερα λαϊκών στρωμάτων σε ζητήματα εξεύρεσης εργασίας. Στον αντίποδα των χαλαρών δεσμών βρίσκονται οι 'ισχυροί' δεσμοί. Δηλαδή, οι στενοί και άμεσοι οικογενειακοί ή φιλικοί δεσμοί, οι οποίοι αποτελούν μέρος της συνήθους συμπεριφοράς των ποικίλων κοινωνικών στρωμάτων. Στους δεσμούς αυτούς στηρίζονται, κατά κύριο λόγο, τα μέλη των ανώτερων μεσοστρωμάτων για να εξασφαλίσουν απασχόληση.

19. Εξαιρετικό παράδειγμα αυτής της κοινωνικής κατασκευής των οικονομικών θεσμών αποτελεί η εργασία της Zelizer για την εμφάνιση των ασφαλειών ζωής στις ΗΠΑ κατά τον 19ο αιώνα. Εξετάζει πώς σε ένα πλαίσιο κυριαρχούμενο από συγκεκριμένες ισχυρές κοινωνικές αντιλήψεις για την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής εμφανίζεται η ιδέα της ασφάλειας ζωής και πώς στη συνέχεια αναπτύσσεται το οικονομικό αυτό φαινόμενο (Ζέλιζερ 2006· Zelizer 1981).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Archer, M. & L. Q. Tritter, (εμπ.) (2000). *Rational Choice Theory: Resisting Colonization*, Routledge.
- Asheim, B. (1998). 'Local and regional response to global pressure: The case of Italy and industrial districts', *European Planning Studies*, 6, 1: 103-7.
- Baron, J.N & M.T. Hannan (1994). 'The Impact of Economics on Contemporary Sociology', *Journal of Economic Literature*, 32, 3: 1111-1146.
- Barber, B. (1995). 'All economies are 'embedded': The career of a concept and beyond', *Social Research*, 62, 2: 387-413.
- Baum, J. A. C. & J. Dutton (1996). 'The embeddedness of strategy', στο P. Shrivastava, A. S. Huff & J. E. Dutton (εμπ.), *Advances in Strategic Management*, τόμ. 13, Greenwich, CT, JAI Press.
- Becker, G S., (1993). 'Nobel Lecture: The economic way of looking at behavior', *Journal of Political Economy*, 101: 385-409.

- Becker, G. S., (1991). *A Treatise on the Family*, Harvard, Mass.: Harvard University Press.
- Becker, G. S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press.
- Becker, G. S. ([1964], 1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3η έκδοση, Chicago: University of Chicago Press.
- Beckert, J. (1996). 'What is sociological about economic sociology? Uncertainty and the embeddedness of economic action', *Theory and Society*, 25: 803-40.
- Beckert, J. (2008). *Inherited Wealth*, Princeton: Princeton University Press.
- Block, F. (2003). 'Karl Polanyi and the writing of *The Great Transformation*', *Theory and Society*, 32, 3: 275-306.
- Brusco, S. (1986). 'Small firms and industrial districts: The experience of Italy', στο D. Keeble & E. Wever (επιμ.), *New Firms and Regional Development in Europe*, London: Croom Helm.
- Γκηρις, Κ. (2006). 'Η οικονομία του παζαριού: πληροφορίες και αναζήτηση στο μάρκετινγκ των χωρικών', σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Coleman, J. S. (1993). 'The impact of Gary Becker's work on sociology', *Acta Sociologica*, 36, 3: 169-178.
- Collins, R. (2008). 'The multiple fronts of economic sociology', <http://www.merage.uci.edu/econsoc/Collins.html>, πρόσβαση 08/03/2008.
- Dalziel, P. & J. Higgins, (2006). 'Pareto, Parsons and the boundary between Economics and Sociology', *American Journal of Economics and Sociology*, 65, 1: 1-18.
- Fine, B. (2002a). 'Economic Imperialism: A view from the periphery', *Review of Radical Political Economics*, 34: 187-201.
- Fine, B. (2002b). 'Economics imperialism and the New Development Economics as Kuhnian paradigm shift?', *World Development*, 30, 12: 2057-2070.
- Firth, R. (1971). 'Methodological issues in economic anthropology', *Man*, 7, 3: 467-75.
- Fligstein, N. (2002). *The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*, Princeton: Princeton University Press.
- Fourcade, M. (2009). *Economists and Societies: Discipline and Profession in the United States, Britain, and France, 1890s to 1990s*, Princeton: Princeton University Press.
- Granovetter, M. (1973). 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 78: 1360-1380.
- Granovetter, M. (1983). 'The strength of weak ties: A network theory revisited', *Sociological Theory*, 1: 201-233.
- Granovetter, M. (1992). 'Economic institutions as social constructions: A framework for analysis', *Acta Sociologica*, 35, 3: 3-11.

- Granovetter, M. (1995). *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*, 2η έκδ., Chicago: Chicago University Press.
- Γκρανοβέτερ, Μ. (2006 [1985]). 'Οικονομική δράση και κοινωνική δομή: το πρόβλημα της έδρασης', μτφρ. Δ. Λάμπρου-Σ. Κονιόρδος, σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Hirshleifer, J. (1985). 'The Expanding Domain of Economics Source', *The American Economic Review*, 75: 53-68.
- Hodson, G. M (2000). *How Economics Forgot History: The problem of historical specificity in social science*, London: Routledge.
- Krippner, G.R., et al. (2004). 'Polanyi symposium: A conversation on embeddedness', *Socio-Economic Review*, 2: 109-135.
- Lazear, E. P. (2000). 'Economic Imperialism', *The Quarterly Journal of Economics*, 115, 1: 99-146.
- Lichbach, M. I. & A.B. Seligman, (2000). *Market and Community: The bases of social order, revolution, and relegitimation*, University Park, PA.: Pennsylvania State University Press.
- MacKenzie, D. (2008). *Material Markets: How Economic Agents are Constructed*, Oxford: Oxford University Press.
- Μπέργκερ, Π. Α. & Τ.Λούκμαν, (2003). *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας: Μία Πραγματεία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, μτφρ.: Κ. Αθανασίου, επιμ.: Γ. Κουζέλης & Δ. Μακρυνιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Μως, Μ. (1979 [1925]). *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαίες Κοινωνίες*, μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Nee, V. & R. Swedberg (επιμ.) (2007). *On Capitalism*, Stanford: Stanford University Press.
- Nee, V & R. Swedberg (επιμ.) (2005). *The Economic Sociology of Capitalism*, Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Parsons, T. (1935). 'Sociological Elements in Economic Thought: II. The Analytical Factor View', *The Quarterly Journal of Economics*, 49, 4: 646-667.
- Παπαδημητρίου, Κ. (2008). 'Ο ιμπεριαλισμός των οικονομικών: όταν οι οικονομολόγοι προσπαθούν να δώσουν απαντήσεις επί παντός επιστητού', *Η Καθημερινή*, 22-03-2008.
- Πολάνι, Κ. (2006 [1957]). 'Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία', μτφρ. Δ. Λάμπρου, Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Πολάνι, Κ. (2001 [1944]). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, μτφρ.: Κ. Γαγανάκη, Σκόπελος: Νησίδες.
- Schultz, Th. W. (1963). *The Economic Value of Education*, New York: Columbia University Press.
- Schultz, Th. W. (επιμ..) (1962). *Investment in Human Beings*, Chicago: University of Chicago Press.

- Scott, J. (2003). 'Πραγματισμός, πολυπλοκότητα, δομή: αναζητώντας το οντολογικό βάθος', σε Ρ. Παναγιωτοπούλου, Σ. Κονιόρδος, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Κοινωνία*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Smelser, N. & R. Swedberg (1994). 'The sociological perspective on the economy', στο των ιδίων (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton: Princeton University Press and Russell Sage Foundation.
- Swedberg, R. (1997). 'New economic sociology: What has been achieved, what is ahead?', *Acta Sociologica*, 40: 161-82.
- Uzzi, B. (1997a). 'Social structure and competition in interfirm networks: The paradox of embeddedness', *Administrative Science Quarterly*, 42: 35-67.
- Uzzi, B. (1997b). 'Towards a network perspective on organizational decline', *International Journal of Sociology and Social Policy*, 17, 7/8: 111-155.
- Velthuis, OI. (1999). 'The Changing Relationship between Economic Sociology and Institutional Economics: From Talcott Parsons to Mark Granovetter', *American Journal of Economics and Sociology*, 58, 4: 629-649.
- Wellman, B. and S. D. Berkowits (επιμ.) (1997). *Social Structures: A Network Approach*, Greenwich, Connecticut: JAI Press.
- Wilk, R. R. (1996). *Economics and Cultures: Foundations of Economic Anthropology*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Zelizer, V., A. (1981). 'The Price and Value of Children: The Case of Children's Insurance', *The American Journal of Sociology*, 86, 5: 1036-1056.
- Ζέλτζερ, Β. (2006 [1978]). 'Ανθρώπινες αξίες και αγορά: η περίπτωση της ασφάλειας ζωής και θανάτου στην Αμερική του 19ου αιώνα', μτφρ. Δ. Λάμπρου, Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.